

Právě tato pravidla a hodnoty, jež se museli hráči naučit a jež musí být známé a společné všem, kdo chtějí hrát šach, je *langue* šachové hry.

2) *Parole* [pa'rol] je aktuální realizace *langue* v nějaké materiální (zvukové, grafické nebo jiné) podobě v konkrétních situacích. Výsledkem této realizace jsou konkrétní jazykové projevy (promluvy, texty). Oblast parolových jevů je ovšem do jisté míry věc individuální. Jazykový systém se však realizuje jedině skrze *parole* a je v něm podroben individuálním tlakům každého z příslušníků jazykového společenství. Potřeba dorozumění však nepřipouští větších vybočení z jazykového systému. Individuální odchylky působí často v protichůdných směrech a vzájemně se ruší. Nicméně i tak dochází v každé generaci k neustálým, byť jen nepatrným a pozvolným změnám v systému jazyka (tj. v *langue*). Každá změna v jazyce však vychází ze změn v řeči (tj. v *parole*). Rozvineme-li dále Saussurovo přirovnání, *parole* šachové hry budou konkrétní šachové partie dvojic určitých živých hráčů na hmotných šachovnicích s hmotnými figurkami, hrané ovšem podle závazných ideálních (nemateriálních) pravidel.

De Saussure klade důraz na to, že *substance* (z lat. *substantia* podstata), v níž se jazykový systém realizuje (analogicky pak materiál, z něhož jsou vyrobeny figurky a šachovnice), není pro jazyk (hru) rozhodující; důležitá je *forma*, tj. systém vztahů mezi jednotkami jazyka a jejich hodnot (analogicky pravidla hry a hodnoty figur). Jinou názornou analogií, ovšem také zjednodušující a částečnou, může být přirovnání jazyka k měně. I peníze jsou společenskou institucí, jejíž jednotky (mince, bankovky) mají jistou platnost ve vztahu ke zboží, které se za ně dá koupit, a zároveň jsou ve vzájemných vztazích podle své hodnoty ("drobné" a "velké" peníze). Rovněž u nich nezáleží na materiálu, z něhož jsou zhotoveny (zlato, stříbro, měď, papír, mušle atd.), nýbrž na systému vztahů.

Poměr mezi *langue* a *parole* je navzájem se podmiňující. *Parole* je možné jedině jako realizace *langue*. *Langue* zase neexistuje bez své realizace - *parole*. Jednotlivec ovšem realizuje svými promluvami jenom část jazyka; jazyk v úplnosti existuje pouze ve vědomí masy mluvčích, příslušníků celého jazykového společenství. Z širšího historického hlediska předcházejí parolové změny změnám v jazykovém systému a způsobují je; také z hlediska vývoje individua (ontogeneticky) mluva předchází jazyku, neboť člověk se učí jazyku hlavně asi napodobováním mluvy svého okolí.

Pojetí jazykových jevů ve dvou dimenzích - *langue* a *parole* - pomohlo moderním lingvistům jasněji si vymezit úkoly a cíle bádání. Prvořadým cílem jazykovědy je ovšem poznání systému jazyka - *langue*. Aby tohoto cíle mohlo být dosaženo, musejí jazykovědci vycházet z dostatečně širokého a reprezentativního výběru textů daného jazyka (tedy z *parole*) a odhalovat v tomto materiálu systém jazyka, jehož jsou texty dílčími realizacemi, zároveň ovšem musejí introspektivně zkoumat své vlastní individuální povědomí o systému mateřského jazyka a svou intuici konfrontovat se závěry, které vyvodili z analýzy materiálu. To je například postup bádání v oblasti fonologie (hláskosloví) a gramatiky. Na druhé straně je cílem jazykovědy prozkoumat, jakým způsobem se jazykový systém realizuje v konkrétních jazykových projevech. To je zase směr postupu, se kterým se setkáváme například v pracích stylistických.

De Saussurovy termíny se v lingvistických pracích obvykle nepřekládají (a jako citátová slova jsou v češtině nesklonné). Pokud pro ně volíme překladové ekvivalenty, užíváme pro termín *langue* ekvivalentů *jazyk*, *jazykový systém* nebo *jazykový kód* a pro termín *parole* ekvivalentů *mluva*, *řeč* nebo *text*. Pro komplexní jazykovou realitu ve smyslu schopnosti používat jistého systému znaků k dorozumívání a myšlení používal de Saussure termínu *langage* [lã'ga:ʒ], tedy *langage* = *langue* + *parole*. Saussurovské dvojici *langue* - *parole* jsou blízké současně termíny *competence* - *performance*, zavedené do lingvistiky pracemi amerického lingvisty Noama Chomského. *Competence* [kompitens] pak znamená schopnost používat jednotek a gramatických pravidel vlastního jazyka u mluvčího k vytváření gramaticky správných a smysluplných vět, u posluchače k jejich správnému porozumění. *Performance* [pø'fõ:mens] je aktuální užití těchto jednotek podle gramatických pravidel jazyka v konkrétních komunikačních situacích. (Anglické slovo *competence* znamená "dostatečná schopnost", *performance* "provedení", "výkon".)

## 1.6. Systém v jazyce

Už v předcházejících oddílech jsme se několikrát setkali s ústřední myšlenkou de Saussurovy teorie jazyka, s myšlenkou, že jazykové jevy mají systémový charakter, že každý jazyk je strukturně uspořádaný celek (srov. zejm. oddíly 1.1 a 1.5).

*Systémem* (z řec. *sýstēma* celek složený dohromady z více částí) se zde obecně rozumí celek skládající se z více jednotek, jež jsou navzájem spjaty jistými vztahy. Každá jednotka je pak v systému jednoznačně určena souborem oněch vztahů, kterými je spjata s ostatními jednotkami daného celku. Množina jednotek, jež jsou součástí celku, se nazývá *inventář* jednotek (ze stř. lat. *inventarium* seznam), množinu vztahů mezi jednotkami celku pak nazýváme *strukturou* (z lat. *structūra* způsob stavby. stavba).

Systémové pojetí jazyka se stalo v posaussurovské lingvistice naprosto převládající koncepcí jazyka. Jak si však takový jazykový systém představit a jakým způsobem ho popsat, není jednoznačné. Každý lingvistický směr má totiž svou specifickou koncepci jazykového systému, s jejíž pomocí chce vysvětlit vlastnosti a souvislosti empiricky pozorovaných jazykových jevů v různých přirozených jazycích, popřípadě s pomocí své koncepce chce ukázat, co je v různých jazykových systémech univerzální a co je vlastní struktuře jazyka jako obecně lidského fenoménu. Nedá se předem říci, že by nutně musela existovat jedna nejlepší nebo dokonce absolutně správná teorie jazykového systému. Tattáž empirická jazyková fakta mohou být uspokojivě a úspěšně vysvětlena i několika teoriemi jazykového systému zároveň. Pokusíme se v hrubých rysech načrtnout představu o jazykovém systému, jak se ustálila v lingvistických pracích Pražského lingvistického kroužku a tzv. pražské školy (viz odd. 4.1 a 4.2).

Ze saussurovského chápání jazykového znaku jsme už dříve (v odd. 1.1) vyvodili závěr, že jazyk funguje v souhrě dvou základních jazykových plánů: výrazového a významového. Abychom byli s to pochopit reálné fungování jazyka a také ho

úspěšně popsat, musíme však počítat s dalším hierarchickým členěním těchto dvou základních rovin. Jazyk se pak pozorovateli jeví jako **systém systémů**.

Plán výrazový má v tomto pojetí dále ještě dvojí členění neboli členění ve dvou rovinách (úrovních); jedno členění probíhá v nižší rovině vzájemně rozlišitelných jednotek zvukových, které nemají jiné funkce než kombinovat se v jednotky rovin vyšších a prezentovat rozlišnost jejich formy; ta zase odpovídá rozdílu ve významu; této rovině se říká **fonologická**. Druhé členění vidíme v rovinách jednotek vyšších - znakových, jejichž charakteristickou vlastností je, že vyjadřují význam; je to tedy úroveň slov (**morfologická**) a úroveň věty (**syntaktická**). Podobně jako můžeme nekonečnou množinu přirozených čísel vyjádřit a jednoznačně rozlišit v desítkové soustavě různými kombinacemi pouhých desíti základních číslic, je možno díky dvojité struktuře výrazového plánu velmi hospodárnými prostředky reprezentovat tisíce a tisíce různých slov a nekonečné množství různých vět s pomocí několika desítek fonémů. Plán výrazový má tedy stavbu poměrně značně složitou; skládá se z několika podsystémů a ty tvoří hierarchii. Jednotky vyšší roviny se pak uskutečňují (realizují, manifestují) zpravidla skrze posloupnosti jednotek roviny nižší. Poněkud schematicky se dá říci, že jednotky hierarchicky bezprostředně nadřazených a podřazených rovin jazyka jsou ve vzájemném vztahu **formy** (směrem dolů) a **funkce** (směrem nahoru). Funkce jednotek plánu nižšího spočívá v tom, že realizují jednotky plánu vyššího; jednotky plánu vyššího mají svou realizační formu v kombinacích jednotek plánu nižšího.

Protože plán významový na rozdíl od výrazového není dostupný bezprostřednímu objektivnímu pozorování, nebyl v tradiční lingvistice prozkoumán tak důkladně a systematicky jako plán výrazový. Obecně se však předpokládá, že i on má svou specifickou strukturu, o jejíž povaze a složitosti máme doposud představy jen dosti fragmentární a nejednotné. Pro naše účely zatím vystačíme s tradičním předpokladem, že i v tomto plánu je možno rozlišovat jisté jednoduché významové jednotky, mezi nimiž platí jisté strukturální vztahy, a že tyto jednotky (tzv. sémata nebo sémémy, nepřesně "významy") lze rozdělit zhruba do dvou skupin, a to na **významy lexikální** (věcně obsahové) a **významy gramatické** (mluvnické obsahové a funkční).

Vědeckým rozбором jazyka docházíme k přesvědčení, že v celkovém jazykovém systému lze vyčlenit dílčí oblasti, ve kterých jsou jazykové jednotky velmi těsně spjaty řadou společných vlastností a funkcí (spojení mezi nimi je těsnější než jejich vztah k ostatním jednotkám systému). Těmito oblastem se v jazykovědě říká **dílčí systémy jazyka**, popřípadě **jazykové podsystémy**. Obvykle rozlišujeme čtyři základní dílčí systémy výrazového plánu jazyka: a) **systém fonologický**, b) **systém morfologický**, c) **systém syntaktický**, d) **systém lexikální**, který zasahuje i do plánu významového. Jevy významového plánu jazyka se shrnují obvykle pod všeobecný název e) **systému sémantického**, ačkoliv i zde jde zřejmě o několik různě vymezených oblastí.

Základ fonologického systému tvoří soubor **fonémů** s jejich vzájemnými vztahy, jež mají povahu protikladů, a s jejich kombinačními možnostmi. S pomocí fonémů se pak realizují jednotky vyšší roviny, tzv. **morfémy**, které jsou základními jednotkami systému morfologického. Z morfémy se skládají **slova**, která pokládáme za

základní jednotky plánu lexikálního. Slova tvoří posloupnosti, jimiž se opět realizují jednotky systému vyššího, syntaktického, tj. **věty**. Systém morfologický a syntaktický tvoří **gramatickou soustavu** daného jazyka. Gramatické systémy spolu se slovníkem tvoří jádro jazyka: není jazyka bez gramatiky a slovníku. V naší vědecké tradici se systém fonologický a lexikální zpravidla nepokládaly za součást gramatiky. Jednotky lexikálního plánu plní především **funkci pojmenovací** (denominativní), kdežto jednotky gramatických plánů plní především **funkci usouvztažňovací**, to znamená, že jejich úkolem je pojmenovací jednotky (slova a slovní spojení) pořádat podle jistých pravidel do jazykového projevu v konkrétní komunikativní situaci. Pojmenování a usouvztažňování jsou dva základní procesy umožňující mluvní akt. Jednotky fonologické mají **funkci distinktivní** a patří do oblasti prvního členění jazyka.

Pokusme se nyní pro větší názornost interpretovat s pomocí hierarchického pojetí jazyka prostý mluvní akt. Dejme tomu, že se někdo otáže někoho jiného: *Co tam děláš?* Adresát bude reagovat touto informativní výpovědí: *Piji vodu*. Analyzujeme-li druhou část této výpovědi na nejmenší rozlišovací jednotky roviny fonologické, dostaneme posloupnost *v-o-d-u*. Touto posloupností fonémů jsou realizovány dvě vyšší jednotky, dva morfémy, z nichž se skládá slovo *vodu*: *vod-*, *-u*; první z nich nese význam lexikální, který by se dal přibližně vyjádřit chemickým vzorcem  $H_2O$ , druhá pak soubor významů gramatických (ženský rod, singulár, akuzativ). Slovo *vodu* je pak jednotou těchto výrazových i významových prvků s komplexním významem lexikálně gramatickým. Toto slovo však vstupuje do vyšší roviny - syntaktické - jako složka jednotky vyššího řádu, a to jako složka, která plní funkci větného členu dvoučlenné objektové věty *Piji vodu*, v níž je předmětem. Věta *Piji vodu* je pak uvedeným jednotkám nadřazena jako jednotka roviny nejvyšší, která, jak jsme viděli, se realizuje skrze posloupnosti jednotek dvou rovin nižších (morfologické a fonologické). Teprve tato nejvyšší jednotka plní komunikativní funkci výpovědi - je odpovědí na otázku v jisté konkrétní komunikativní situaci.

Přímo z funkční povahy jazykových jevů vyplývá, že jednotlivé dílčí systémy jazyka nejsou od sebe hermeticky odděleny, nýbrž že mezi nimi existuje bezprostřední vztah (korespondence). Fonologický systém přirozeně koresponduje zejména se systémem morfologickým, těsně jsou propojeny i oba plány gramatické, podstatná je také korespondence mezi plánem lexikálním a syntaktickým na jedné straně a lexikálním a morfologickým na straně druhé.

Bereme-li v úvahu okolnost, že jazykové jednotky jedné a téže roviny se v řeči vyskytují v lineárně uspořádaných řetězech a tvoří tak vždy jisté kontexty, můžeme pozorovat, že vztahy mezi těmito jednotkami v rámci jedné roviny jsou v zásadě dvojího druhu. **Jazykové jednotky vstupují do vztahů paradigmatických** (z řec. *parádeigma* příklad, vzor, předloha) se všemi jednotkami, které se mohou vyskytnout na jejich místě v témž kontextu (logicky jde o disjunkci, o vztah "buď - anebo"). **Jazykové jednotky vstupují do vztahů syntagmatických** (z řec. *syntagma* spojení, přiřazení) s ostatními jednotkami téže roviny, s nimiž v kontextu koexistují a s nimiž tento kontext spoluvytvářejí (logicky jde o konjunkci, o vztah "jak - tak").

V našem příkladu budou na úrovni slov v paradigmatickém vztahu ke slovu *vodu* lexikální jednotky *limonádu*, *pivo*, *mléko*, *whisky se sodou* ..., protože se mohou vyskytovat v kontextu *Piji* \_\_\_\_ . Slovo *vodu* je v našem příkladu v syntagmatickém vztahu se slovem *piji*, popřípadě s nulovou podobou osobního zájmena "já".

S pojmem jazykového systému je spjata dvojice méně přesně definovatelných pojmů *centra* a *periférie* jazykového systému. Jsou to pojmy, jimiž se rozumí spíše frekvenční vlastnosti jazykových jednotek a vztahů mezi nimi, popřípadě míra produktivity tvoření jednotek podle zákonitostí jazykového systému. Centrum neboli jádro jazykového systému tedy tvoří nejužívanější prostředky lexikální a gramatické a produktivní prostředky slovtvorné. Na periférii jazykového systému jsou řídké a zastaralé lexikální prostředky, neproduktivní prostředky slovtvorné a odumírající gramatické kategorie.

#### Doporučená literatura

- Roland Barthes, *Nulový stupeň rukopisu. Základy sémiologie*. Praha 1967.  
Čtení o jazyce a poesii I. Praha 1942 (stať Mathesiova, Trávníčkova a Vachkova).  
Dvanáct esejů o jazyce. Praha 1970.  
Bohuslav Havránek - Jan Mukařovský - Felix Vodička, *O básnickém jazyce*. Praha 1947.  
Louis Hjelmslev, *O základech teorie jazyka*. Praha 1972.  
Karel Horálek, *Filozofie jazyka*. (Acta Univ. Carol., Philologica, Monographia XV.) Praha 1967.  
Ábel Král, *Model řečového mechanismu*. Bratislava 1974.  
*Lingvistické čítanky I, Sémiotika 1, 2*. Praha 1972, 1970.  
Milan Morávek, *Lidská řeč*. Praha 1969.  
Ivo Osolobě, *OstENZE jako mezní případ sdělování a její význam pro umění*. In: *Estetika 4*, 1967, s. 2-23.  
Ivo Osolobě, *Tractatus de artis genere proximo*. In: *Estetika 6*, 1969, s. 18-39.  
L. S. Vygotskij, *Myšlení a řeč*. Praha 1970.  
Vilmos Voigt, *Úvod do semiotiky*. Bratislava 1981.  
Jevgenij N. Panov, *Znaky, symboly, jazyky*. Praha 1987.  
Vadim M. Solncev, *Systém a struktura v jazyce*. Praha 1981.  
Anna Jirsová, *K pojetí systému a struktury v klasickém období české lingvistiky*. SaS 49, 1988, 155-64.  
Eva Macháčková, *O názorech na dichotomii langue a parole*. SaS 48, 1987, 232-9 (1. část); SaS 50, 1989, 56-65 (2. část).  
Iva Nebeská, *Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice*. SaS 48, 1987, 334-42.  
Hana Prouzová, *K pojmu rovina v českém lingvistickém myšlení*. SaS 49, 1988, 329-41.

- Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*. Praha 1989. (Zejména úvod na str. 39-70, 1. a 2. část na str. 95-169 a 1. kap. 3. části na str. 170-172.)  
Naděžda Svozilová, *K vývoji pojetí funkce*. SaS 49, 1988, 64-71.  
Milena Turbová, *K pojmům kompetence a performance*. SaS 49, 1988, 235-47.  
*Mluvnice češtiny I*. 1986 (oddíl Fonetika a oddíl Fonologie).